

רכישת קרקעות והתיישבות חקלאית חדשה בארץ ישראל ב"תקופת טיומקין", 1890-1892*

הרקע לתקופה

התקופה הנידונה בת השנתיים – 1890-1892 – אותה כינינו "תקופת טיומקין", כונתה גם בשם תקופת "העליה השנייה" ותקופת "העליה המבוהלת". בדרך-כלל היא נסקרת בספרי תולדות ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל בעמודים בודדים בלבד, אך קיים שפע מפתיע של מקורות ארכיוניים ועיתונאיים העוסקים בה, כולל ארכיונים פרטיים וארכיוני מושבות רחובות וחדרה.¹ ניתן לסכם תקופה זו כהחמצת הזדמנות גדולה שניתנה לעם היהודי, משום שהיית רכישת הקרקעות בארץ-ישראל ב-30 שנה בקירוב. עמדו לקנות באותן שנים 600,000 דונם קרקע ויותר ולייסד עשרות מושבות עצמאיות. בסופו של דבר רכשו רק כמה עשרות אלפי דונם ויסדו שלוש מושבות על-ידי בני חוץ-לארץ ושתיים על-ידי בני-הארץ.

הפעילות התאפשרה על-ידי צירוף נדיר של אירועים פוליטיים וארגוניים.

העיקריים שבהם היו:

1. בארץ-ישראל הוחלף מושל מחוז ירושלים רעוף פאשה הקשוח ברשאד פאשה, שהיה ידידותי ליהודים.²
2. ממשלת תורכיה ביטלה את האיסור על כניסת יהודים לארץ-ישראל לזמן בלתי-מוגבל.³

* עריכת מחקר זה התאפשרה הודות לעזרתה הנדיבה של משפחת Falck מניו-יורק, ועל כך תודותי.

1. בין הארכיונים שבהם נעזרתי לצורך הכנת מאמר זה ניתן למנות את: ארכיון חדרה בבית-הספרים הלאומי, ארכיון ועד הקהילה היהודית ביפו בארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו, ארכיוני הקונסוליות הגרמנית והבריטית בגנון המדינה, ארכיון הקונסוליה האמריקנית בירושלים בארכיון הלאומי של ארצות-הברית וכן ארכיוני יהושע אייזנשטט ברזלי, יהושע חנקין, זאב טיומקין, יחיאל מיכל פינס, אהרון אייזנברג, לויץ-אפשטיין, אלתר דרויאנוב, אמנון הורוביץ, זלמן לבונטין וארכיון פיק"א בארכיון הציוני המרכזי.

2. א.מ. לונץ, ירושלים, ג' תרמ"ט, עמ' 203.

3. N. Mandel, "Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1914", in: Hourani' A. ed., *St. Antony's Papers*, No. 17, London 1965 (להלן: מנדל).

3. הגיעו פניות שונות לישוב יהודים בארץ-ישראל ובאימפריה העות'מאנית, ביניהן תזכיר בלקסטון, שהוגש לנשיא ארצות-הברית (מארס 1891), ופניה ל"שער העליון" דרך השגרירות בווינגטון, לישוב מיליון יהודים מאירופה באימפריה העות'מאנית.⁴
4. מאמצם של חובבי-ציון ברוסיה להשגת רשיון ליסוד חברה לישוב ארץ-ישראל הוכתר בהצלחה (פברואר 1890), ונתאפשרה פעולה גלויה לתמיכה בעובדי-אדמה ובעלי-מלאכה בארץ-ישראל, הקמת מפעלים ומוסדות וישוב הארץ. באייר תר"ן יסד הוועד האודיסאי של "חברת תמיכת בני ישראל עובדי-אדמה ובעלי-מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה" את הוועד-הפועל ביפו. לראשו מונה המהנדס זאב (ולאדימיר) טיומקין, וכחבריו – י"מ פינס וא' בן-טובים. הכנסות חובבי-ציון לאחר יסוד הוועד האודיסאי עלו מאוד. מיום יסודו ועד תחילת שנת 1891 נכנסו לקופתו 43,000 רובל, פי ארבעה מההכנסה השנתית הקודמת.⁵
5. מחורף שנת תר"ן ואילך, בעקבות כוונות הממשלה הרוסית להחמיר את הגזירות על היהודים, גבר דיכויים וחלה הדרדרות במצבם הכלכלי. באפריל 1891 יצאה גזירת גירוש על בעלי-מלאכה ומחוסרי זכות ישיבה במוסקבה וכן היו גירושים מערים אחרות (עיר הבירה, העיר קייב, וערי פנים רוסיה). המצב הכללי הירוד והפחד מפרעות עודד הגירה החוצה, לאמריקה וגם לארץ-ישראל.⁶

מי היו הכוחות הפועלים?

1. האגודות הרבות שנוסדו בערים שונות בחוץ-לארץ, רובן ברוסיה ומיעור טן באנגליה ואמריקה. הן פעלו על בסיס הרעיון של ארגון הון בחוץ-לארץ, השקעתו בקניית קרקע והקמת מושבה עצמאית ובלתי-נתמכת בארץ-ישראל. האגודות שלחו צירים לארץ על מנת לרכוש למענן קרקעות שעליהן יינטעו לרוב כרמים, באופן שכעבור מיספר שנים יוכלו לעלות ולהתיישב עליהן. היה להן בדרך-כלל תכנון מוקדם של דמות המושבה.⁷ האגודות היו בגדלים שונים,

4. K.H. Karpat, "Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palestine", in: I. Abu-Lughod and B. Abu-Laban, eds., *Settlers' Regimes in Africa and the Arab World, The Illusion of Endurance*, Wilmett 1974, p. 68 ודיווח הקונסול האמריקני בירושלים, סלה מריל, מיום 3.10.1891 (להלן: דו"ח מריל), ארכיון הקונסוליה האמריקנית (להלן: אק"א), T 471, בארכיון הלאומי של ארצות-הברית.
5. ש.ל. ציטרון, תולדות חיבת ציון, א', אודיסה תרע"ד, עמ' 374-383.
6. י. קלויזנר, מקאטוביץ עד באול, התנועה לציון ברוסיה (להלן: קלויזנר), ב', ירושלים תשכ"ה, עמ' 14-16.
7. על תוכנית ההתיישבות ודמות המושבה בעיני האגודות אנו למדים ממכתבים רבים שהופנו אל

מ"אגודות אלף" עד "אגודות מאה", על-פי מספר חבריהן. חבריהן של אגודות רבות היו אנשים עשירים או אמידים, אשר התכוונו לעלות בעצמם, או לתמוך כבעלי אמצעים מועטים יותר ולאפשר לאחרונים לעלות. האגודות התארגנו בדרך-כלל על בסיס של עיר, אך לעיתים אף על בסיס של קירבה משפחתית. הצירים נשלחו מטעמן, ועל חשבונן, "לתור את הארץ", ולחפש עבורן מקום בעל תכונות מתאימות מבחינת מיקום, איתור ומחיר. בסוף התקופה שבה אנו דנים התבטלו מרבית האגודות.

2. הוועד-הפועל ביפו, שמונה על-ידי הוועד האודיסאי. זה החל לפעול עוד בסוף שנת תר"ץ על-ידי בן-טובים ופינס, אך פעילותו החלה רשמית לאחר בואו של טיומקין ליפו וצירופם למעשה (אם כי לא להלכה) של יהושע אייזנשטט ואהרן אייזנברג, ב"ג כסלו תרנ"א.

על-פי החלטות האסיפה הכללית הראשונה של החברה באודיסה, באייר תר"ן, היה הוועד-הפועל אמור לייסד לישכה לסטטיסטיקה, לעזור לבעלי-מלאכה, לדאוג לעבודה לפועלים ולרכוש קרקעות מתרומות. הותר לו להוציא הוצאות רק בהיתר מן הוועד האודיסאי.⁸ המציאות בארץ-ישראל הכתיבה לוועד-הפועל דגמי פעילות שונים מאלו שנקבעו לו על-ידי הוועד האודיסאי. בין פעולותיו נמנו:⁹

(א) תפקוד כלישכת מודיעין בנושאי ארץ-ישראל, עליה, קרקעות והתיישבות.

(ב) בדיקת מצאי הקרקעות שעמד למכירה בארץ-ישראל, ריכוז, תיאום ופיקוח על כל נושא הקניות, במטרה למנוע הפקעת שערים וספקולציה. לשם כך הנהיג הוועד תקנות ברכישת קרקעות, וכן בדק את זכויות המוכר וסדרי התשלום וגובה דמי הקדימה שנשמרו אצלו כפיקדון עד להשלמת הקניה. הוועד אף שלח מומחים לבדיקת הקרקע.

(ג) עזרה למושבות שלא נתמכו על-ידי הברון - גדרה, פתח-תקווה, ואדיאל-חנין (נס-ציונה), משמר הירדן ורחובות.

(ד) דאגה לעולים מחוסרי אמצעים.

מאחורי הקלעים השפיעו "בני משה" על עבודת הוועד-הפועל, ולעיתים נעשו

הוועד-הפועל של חובבי-ציון ביפו ואל יהושע אייזנשטט, המצויים בתיקי הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), 33, 31, 25/30 A.

8. קלוזנר, א', עמ' 398.

9. על פעילותו, ראה תעודות בארכיון אייזנשטט - אצ"מ 181, 25/30/137 A; 25/31/25 A; 25/33/99 A; 25/41/35 A; בארכיון ז.ד. לבונטין, אצ"מ 34/19/25 A; ובארכיון פינס, אצ"מ 67, 109/19 A.

פעולותיו כשל מעין "ועד סתרים"¹⁰. הוועד הפועל נכשל בתפקידיו אלו, פשט את הרגל וחבריו הוחלפו בקיץ תרנ"א.

3. הברון ופקידי – בחלקה הראשון של התקופה לא גילו הללו יוזמה רבה. פקידות הנדיב ראתה בעין רעה את העברת מרכז הכובד של הפעילות בתחום הקרקעות וההתיישבות לידי הוועד הפועל של חובבי ציון. מאמצע שנת תרנ"א ואילך התכוון הנדיב להוציא את רכישת הקרקעות מידי הסרסורים ולהיות הקונה היחיד של שטחי קרקע בארץ ישראל, באמצעות פקידיו. את "סירקין התכוון למנות כמתווך עם האגודות ברוסיה."¹¹ הוועד האודיסאי הסכים להצעה זו בכ' באב תרנ"א. על טיומקין הוטל לסיים את הקניות שבהן החל, והוא צווה להימנע ממעורבות בקניות במקומות חדשים. החלטה זו פגעה בפעולה החשובה ביותר של הוועד הפועל. רק בעקבות המשבר ופשיטת הרגל של הוועד הפועל בקיץ תרנ"א, ולדעתי "באיתור הרכבת", הפכו הברון ופקידיו שנית לגורם העיקרי בהתיישבות בארץ ישראל.¹²

4. אנשים פרטיים – אלו שהגיעו בתקופה זו לארץ ישראל היו בני מעמדות שונים – יתכן שבחלק הראשון של תקופת טיומקין באו יותר בעלי אמצעים ובחלקה השני יותר מחוסרי אמצעים. מכל מקום, היו ביניהם עשירים, בני המעמד הבינוני ועניים, בני גילים שונים ומעמד משפחתי שונה, צעירים רווקים ובעלי משפחות.¹³

מה היה מיספרם של הבאים לארץ ישראל? קיימת בעייתיות בהערכת המיספר: הנתונים חלקיים ואינם מהימנים, וכן יש לזכור שהיתה אף תנועה של יוצאים מקרב העולים החדשים ואף מקרב היהודים הוותיקים. על-פי הערכה מקובלת, שאותה מצטטים גם אליאב ואהרונסון, הגיעו לארץ בשנתיים הנידונות 8,000 נפשות ויותר.¹⁴ קלויזנר אמד את מיספר הבאים בין ניסן לתמוז

10. ראה פינס אל לילינבלום, ד' בניסן תרנ"א, אצ"מ 54-109/51 A; וכן מכתב אל טעמקין, י' בניסן תרנ"א, אצ"מ 142/25/33 A.

11. י. סירקין, פאריס, אל "דורשי ציון" בביאליסטוק, 23.7.1891, אצ"מ 46/25/31 A. ראה גם א.מ. אוסישקין אל אייזנשטט, ו' באלול תרנ"ב, אצ"מ 46/25/30 A; ש. מאהילעווער, פאריס, אל "דורשי ציון" למטה השני" מיום ער"ח מנא"ב תרנ"א, 25/31/36 A; ומכתב "דורשי ציון" למטה השני" ללעווינבוק, אייזנבערג ואייזנשטט, י' בתמוז תרנ"א, 25/31/84 A.

12. קלויזנר, ב', עמ' 69-72.

13. מ. ברסלבסקי, פועלים וארגונייהם בעליה הראשונה, תל-אביב, תשכ"א, עמ' 94-133, וראה גם מאמרו של י. קולת, "פועלי העליה הראשונה", בתוך מ. אליאב (עורך) ספר העליה הראשונה, (להלן: ספר העליה הראשונה), א', ירושלים תשמ"ב, עמ' 348-360.

14. מ. אליאב, ארץ ישראל וישובה במאה הי"ט, ירושלים 1978, עמ' 307; ר. אהרנסון, "שלבים

תרנ"א ב־5,000 בקירוב.¹⁵ דיקסון, הקונסול הבריטי, העריך שהגיעו במחצית הראשונה של שנת 1891 מרוסיה בלבד 1,600 איש.¹⁶ מוראד, קונסול-המישנה הגרמני ביפו, העריך כי ירדו בנמלה מאז תחילת 1891 ועד לסוף יולי אותה שנה כ־3,000 עולים (90% מהם רוסיים, והיתר מאוסטריה, אנגליה ואמריקה). הוא ציין כי שלישי מתוכם חזר על עקבותיו בעוד השאר התיישבו במושבות.¹⁷ סלה מריל, הקונסול האמריקני, הביע דעתו כי הגזימו באומדן הבאים וכי קיים נהג מגונה של בעלי הסיירות לספור כל יהודי כמשפחה. המיספרים נופחו לדעתו כל כך עד שהיו עיתונים שכתבו על עליית 150,000 נפש. באוקטובר 1891 מנה כלל הישוב היהודי בארץ-ישראל, לדעת מריל, קצת יותר מ־40,000 נפשות. הרעיון ליישב בארץ יהודים במיספר גדול נראה לו הרסני הן לגבי הארץ והן לגבי יחידים.¹⁸

מה הניע את הכוחות הפועלים?

כמו בכל תהליך הגירה ניתן לחלק את הגורמים המניעים לגורמי דחיפה ומשיכה. עם גורמי המשיכה נמנו: הרצון לגאולת הארץ הקדושה, אהבת ארץ-ישראל – חיבת ציון, שאיפה לעסוק בעבודת-אדמה בארץ האבות, שאיפה לעסוק במסחר וחרושת בארץ האבות, אהבה לאומית ודאגה לקיום האומה, רצון להתעשר ולחפש הזדמנויות כלליות, רצון לעזוב את סיר הבשר ושאיפה להוות מופת לכל העולם – חיים בארץ-ישראל, ללא תמיכה.¹⁹ הנוצרים עודדו את המשיכה מתוך השקפותיהם המילנריסטיות.²⁰

עם גורמי הדחיה נמנו: חיפוש מקום מיקלט, חששות מהגדלת הרעה ברוסיה, גירוש או חוסר פרנסה, ולפי דברי אחד הכותבים: "הגזירות מתרבות [...] והפרנסות הולכות ומתמעטות ולכן כולנו נכונים להשליך אחרי גווינו את

בהקמת מושבות העליה הראשונה ובהתפתחותן", ספר העליה הראשונה, א' עמ' 55.

15. קליוזר, ב' עמ' 109.

16. דיווח של ג'ון דיקסון, הקונסול הבריטי בירושלים, 16.7.1891, ספר העליה הראשונה, ב' (להלן: דיקסון), עמ' 231–232.

17. דו"ח מוראד מיפו לקונסול הגרמני בירושלים, 10.8.1891, גנזך המדינה (להלן ג"מ), 1607/67.

18. דו"ח מריל. ראה גם: ר. קרק, "מאה שנות התיישבות במבט אחר", טבע וארץ, כ"ד, חוברת 5, 1982, עמ' 225–227.

19. אצ"מ 25/30, תעודות 114, 137, 176, 177, 182, 205, 216, 229; שמריהו ברלין אל איוונסטט, "ט אד"ש תחכ"ה לחורבן (תרנ"ד), אצ"מ 25/39: א; וכן אצ"מ 34/19/25: א; מ. בן הלל הכהן, מערב עד ערב, נחלה מבוהלת (להלן: בן הלל, נחלה), וילנה תרס"ה, עמ' 65–68.

20. *The Everlasting Nation*, June 1891, pp. 276–277.

המסחר הארור ולקנות לנו חבל אדמה בארץ אבותינו לעובדה ולשומרה. "מניע נוסף היה הרגשת חוסר השוויון של היהודים, אפילו בארצות שבהן הילכה "רוח החופש".²¹

רכישת הקרקעות

על רקע פוליטי, ארגוני ואנושי זה התנהלה פעולת הרכישה של הקרקעות. הקונים היו בעיקר האגודות וציריהן, הברון ופקידיו, וכן אנשים פרטיים שביקשו להתיישב.

הקונים התכוונו לרכוש כמה מאות אלפי דונמים של קרקע חקלאית. (אגודת "דורשי ציון למטה השני" בביאליסטוק לבדה, שמנתה כ-1,200 חברים, חשבה לרכוש 120,000 דונם).²²

האגודות ניהלו מערכת התכתבות עם הוועדה הפועל ועם אנשים שהכירו מקרוב את תנאי הארץ, לבירור שאלות שונות ביחס לקרקע ולהתיישבות. מצויות בידינו תעודות רבות מסוג זה, שמהן ניתן אף ללמוד על תוכנית ההתיישבות. בהמשך לכך נתנו האגודות הנחיות כלליות לציריהן בדבר מיקום האזורים הרצויים, ומה צריכות להיות תכונות האתר של הקרקעות שיקנו, כך שתתאמנה לתוכניתן המקורית.²³ היו צירים שקיבלו הנחיה לעלות בנגב, ביהודה, בגליל ובעבר-הירדן מזרחה ולתור את הארץ כולה. אחרים ביקשו מקום שיהיה סמוך לחוף הים, או סמוך לערים שבהן יושבות קהילות יהודיות – כיפו, חיפה, עכו וצפת. השליחים נתבקשו להביא בחשבון את מידת התאמתה של הקרקע למטעים, לכרמים או לפאלחה ומרעה, ולבדוק את זמינות מקורות המים.²⁴ במכלול השיקולים הובאו בחשבון המחיר, כמובן, וכן נגישות הקרקע, קירבתה לדרכים, מצב הביטחון, הימצאות ביצות ואפשרות ניקוזן, מצב הבריאות, הטופוגרפיה של השטח ותכונות מקומיות נוספות. היו אף כאלו שהשתדלו לקנות נחלות "ככל אשר יעלה המזלג, מבלי לחשוב את מעשיהם ואת דרכיהם"; הפתגם שנישא על שפתייהם היה: "אונאה אין בקרקעות."²⁵ לעיתים,

21. רפאל משה סמיליאנסקי מצ'רסקי (פלך קיוב) אל אייונשטט, 15.1.1891, אצ"מ 25/30/208, A.

22. דוד סוכוואלסקי מטעם "דורשי ציון למטה השני", אל י. לעווינבוק, א. אייונבערג וי. אייונשטט, י' בתמוז תרנ"א, אצ"מ 25/31/84, A.

23. עלפי התכתבויות בארכיונים שהוזכרו בהערה 1.

24. מכתבים לטעמקין או לוועדה הפועל ביפו, אצ"מ 25/33, A, תעודות 41, 45, 87; וכן 25/31, A, תעודות 46, 48 ו-162. ראה גם י. בן הלל הכהן, מערב-עד ערב, על אדמת ישראל, וילנה תרס"ה, עמ' 51.

25. אצ"מ, שם: בן הלל, נחלה, עמ' 89.

כדי למשוך את לב הקונים, תוארו תכונות אלו על-ידי המתווכים (כמו על-ידי יהושע חנקין במקרה של עמק חפר למשל) בדימויים תנ"כיים, כמו: "מקום חיטה ושעורה, גפן תאנה ורימון... מקום נהר נחלי מים ועל חוף ימים ישכון."²⁶ בתכתובת הענפה של אותה תקופה הובאו דיעות מדיעות שונות בנושא מדיניות הרכישה הרצויה ומיקום ואיתור הישובים. כדוגמא נבחן עמדתם של כמה אישים וגופים ביחס להתיישבות בעבר-הירדן (הכוונה לחורן ולגולן). אוסישקין כתב עוד בסיון תר"ן ליהושע אייזנשטט כי עדיף להקדיש את הכוחות "לגאולת ארץ יהודה וגליל, אשר רבים עליה קופצים מבני הניכר, אך בעבר לירדן לא ינהרו הגויים ולכן לא נפסיד כלום אם את הארץ הזאת נגאל לימים יבואו ולעת-עתה לא נפזר כוחותינו בכל הארץ." (כדאי לציין כי בדיעה זו החזיק אוסישקין גם בהיותו מנהל הקרן-הקיימת לישראל, בישיבה שכונסה ב-22 בנובמבר 1926 כדי לקבוע מדיניות ביחס לקניית אדמות בנגב ובעבר-הירדן).²⁷ אייזנשטט, לעומתו, סבר עוד בהיותו ברוסיה כי יש לחקור את תנאי ההתיישבות בעבר-הירדן ולפתוח חבל ארץ זה לפני התיישבות המונים בעלי אמצעים מועטים. מאוחר יותר, לאחר ששהה בארץ-ישראל כשנה וחצי והכיר טוב יותר את התנאים, ריכך דעתו במקצת בראותו את קשיי ההתיישבות בגולן, מפאת ריחוקו ובעיית הבדואים שבו, והמליץ לאחת האגודות להתבסס קודם ב"מחניים" ורק בשלב מאוחר יותר לעבור להתיישבות בעבר-הירדן.²⁸ הרב שמואל מוהליבר התלבט אף הוא בשאלה, והביע דעתו כי לא רצוי לקנות קרקעות בעבר-הירדן, כי: א. "אין שם שוטר ומושל ותושביה הם פראי אדם. ואין בטוחות נאמנה לקניין הקרקעות שם. ועוד יותר מזה – כי אין הקונה בטוח בהגונו וגם בחייו." ב. "כי הדרכים מקולקלים שם מאוד, ולא יהיו באפשרי להוביל תבואת הארץ לחוץ ולהביא מחוץ לשם."²⁹ לעומתו העדיפו אנשי אגודת "דורשי ציון למטה השני" (שמרכזה בביאליסטוק) לרכוש קרקעות דווקא בעבר-הירדן: "דעת רוב חברינו כי נקנה נחלתנו אך ורק מעבר לירדן ומכל מקום אשר חברינו נחתם שמה [כך במקור] נקבל מכתבים למאות, כי נשים לעבר-הירדן פנינו." הסיבות לכך הן מעשיות מתד גיסא ורוחניות ואידיאולוגיות מאידך גיסא – מחיר זול יותר של הקרקע, שאיפה לחלוציות ולשימת פניהם

26. יהושע חנקין, יפו, אל פ.ש. דולניק ביקטרינוסלאב, ז' בחשוון תרנ"א, אצ"מ A 164/33.

27. א.מ. אוסישקין אל אייזנשטט, כ"ג בסיון [תר"ן], אצ"מ A 25/31/149; דו"ח משיבת הנהלת

הקרן-הקיימת לישראל ביחס לרכישת קרקעות בנגב, 22.11.1926, אצ"מ A 238/13.

28. חליפת מכתבים בין אייזנשטט ואוסישקין אצל קלויזנר, ב', עמ' 31-32; אצ"מ A 25/30/167, A

25/31/40, 149.

29. רש"מ אל אייזנשטט (נתקבל כ"ו באייר תרנ"א), אצ"מ A 25/33/151.

"לעבודת-אדמה תמה ואמיתית וכי העיקר תהיה עבודת-אדמה לזריעה והנטיעה טפל בה, וכי יהיו קולוניסטים אמיתיים לרטב בזיעת אפם אדמת ארץ הקודש ולהשליך את כל אלילי המסחר [...]". חלק מן השאיפה לעבר-הירדן נבעה כפי הנראה מן הדימויים המקראיים בדבר פוריותו של האיזור בו גדלו "פרות הבשן".³⁰ אף הברון בכניסתו לפעילות להצלת המצב, לאחר המשבר בנושא רכישת הקרקעות וההתיישבות, פעל מתוך מתן עדיפות ראשונה לטיפול בקרקעות הגולן, ולניסיון להשיג אישור רשמי מן "השער העליון" ומושלי דמשק וביירות לרישום הקרקעות וישובן. הגדיב התכוון לרכוש בעבר-הירדן את כל השטחים שניתן לרוכשם, ולגשת להתיישבות בקנה-מידה גדול. פעילות מדינית וארגונית בנושא זה נמשכה מצידו (כולל ניסיון הישוב ב"תפארת בנימין" בגולן, מסוף קיץ 1895 עד ליולי 1896) כמעט עד לקום המדינה.³¹

מה היה היצע המשאבים הקרקעיים שהועמדו למכירה בארץ בתקופה זו? את המצאי ערכתי בטבלה שנתוניה קובצו ממקורות רבים; היא מסכמת את שטחן של הקרקעות שעליהן היו התקשרויות או חוזים בשנים תר"ן ותרנ"א. היצע זה נוצר בגלל תהליכים הקשורים להתפתחות באימפריה העות'מאנית ובארץ-ישראל (חוק הקרקעות, נטישת כפרים וריכוז קרקעות), ולאזווקא להתיישבות היהודית. (ראה טבלה בעמוד הבא והערה 34).

נראה, אם כן, שהיו בשנתיים אלו התקשרויות על שטח של 630,000 דונם תורכי בקירוב (השווים ל-575,000 דונם מטרי), ממנו היו קרוב ל-420,000 דונם בארץ-ישראל המערבית. זהו שטח עצום. אם נביא בחשבון שמאז שנת 1855 ועד 1890 רכשו יהודים רק 22,000 דונם בארץ-ישראל (על-פי אומדנו של יעקב טהון). לזה יש להוסיף את הקרקעות שרכש הברון רוטשילד בשנים 1883-1890, שהסתכמו בפחות מ-40,000 דונם.³² שטח כלל הישובים החקלאיים הגיע בשנת 1898 ל-150,678 דונם (ועוד שטחים חקלאיים בבעלות יהודים פרטית - 45,000 ובגולן 72,600).³³

30. מכתב "דורשי ציון למטה השני" אל מיכאל ערלאנגער, כ"ג בסיון תרנ"א, אצ"מ A. 25/31/90.
31. קלויזנר, ב', עמ' 178-184; א. אילת "הנסיגנות להתיישבות יהודית בחורן", טבע וארץ, י', חוברת ג', פברואר-מארס 1968, עמ' 152-161. ראה גם ספר העליה הראשונה, ב', עמ' 256-257, תעודה 135.
32. י. טהון, "היושע חנקין", אצל: נ. אגמון (ביסטרצקי), עורך, מגילת האדמה, ב', ירושלים תשי"א, עמ' קמ"ח.
33. זהו אחד האומדנים, לפי ל. מוצקין, "היהודים בארץ ישראל", ספר מוצקין, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 17-48.

קרקעות שהיו עליהן התקשרויות ו/או חוזים בתר"ן-תרנ"א³⁴

המחיר בפרנק לרונם	השטח בדונמים תורכיים	האיזור
5		עבר-הירדן
5	120,000	גולן
5	40,000	חורן
	50,000	דרום סוריה (דרומית-מערבית לדמשק, על גבול החרמון)
20-15	120,000	אדמות סורסוק בעמק יזרעאל וגליל תחתון
	46,000	ואדי חווארת (עמק חפר)
15	40,000	ג'דרו (עמק זבולון)
17	30,000	חדרה, דרדרה ואנפיעאת
	30,000	בין עזה לאשקלון
	25,000	אדמות הבהאיים, בסביבות הכינרת
	20,000	סביבות החולה
	17,000	בין נצרת לטבריה
	15,000	סג'רה
	15,000	עין זיתון (עין-זיתים)
	14,000	קוואחה (?)
	12,000	ביריה
	12,000	דרומית לכינרת
12	10,600	דוראן (רחובות)
	10,000	קוביעה (מחניים)
	1,800	סביבות ראשון-לציון - ואדי חאנין
	70	מוצא
	?	נחלת-יעקב
	?	קדש (נפתלי)
	?	סביבות שכם
	628,470	סה-הכל

34. לא אוכל לפרט כאן את כל התעודות לפיהם נערכה הטבלה ואציין רק את החטיבות והתיקים, שמהן נלקחו. באצ"מ 2/83, A 9/124/9, A 25 - תיקים 30, 31, 32, 33, 37, 39, 18/246/2, A 163/33, A109/32, A 35/415. גנוך המדינה: מוראד, קונסול-המישנה ביפו, אל הקונסול הגרמני בירושלים, 10.8.1891, 67/1607: ראה גם ב"צ דינור ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, א', תל-אביב 1954, עמ' 36.

קרקעות שהיו עליהן התקשרויות ו/או חוזים בתר"ן-נ"א

אם ננסה להכליל ולמצוא תכונות משותפות להיצע הקרקעות, יסתבר לנו כדלהלן: מבחינת המעמד החוקי היו רובן אדמות מירי (אדמות מדינה שלבעליה ניתן רק קניין השימוש בה). הן היו אף בלתי מחולקות (לא נעשה בהן מפרוז), ובלתי מדודות במדוייק, ושטחן נקבע רק לפי תיאור הגבולות המילולי. על מנת לבנות עליהן היה צורך ב"רוכסיה", רשיון בניה מקושטא, וכן רשיון מן הרשות המקומית לטעת בהן נטיעות.³⁵ ניתן להבין מכך עד כמה סבוך היה תהליך הרכישה, הרישום, החלוקה וההתיישבות על הקרקעות שנקנו. תקופת ניתן להתגבר עליו רק בעזרת "בקשישים" שמנים.³⁶

קרקעות אלו היו שייכות למה שאני מכנה "המצאי הנזיל" של קרקעות שהיה בארץ ישראל במאה ה'ט' ונוצר עוד לפני ההתיישבות החקלאית היהודית. מצאי זה התרכז במחצית השניה של המאה הקודמת בידי הממשלה העות'מאנית, הסולטאן ובעיקר אפנדים עירוניים, מוסלמים, נוצרים ויהודים, שריכוזו בידיהם באופן שיטתי שטחי קרקע גדולים מתוך מצאי נזיל זה באמצעים כשרים ובלתי כשרים. משעה שנוצר ביקוש לקרקעות הועמד המצאי הזה למכירה, תוך ניסיון להשיג בעבורו את התמורה המקסימלית.³⁷ בין השמות המוכרים נמצא את אנטואן בישארה טיאן (עמק חפר), בוסטרוס רוק (רחובות), ושמעון רוקח (ג'ידרו), שלושתם מיופ; סלים ח'ורי אפנדי מחיפה (חדרה), ראש הבהאיים מעכו (דרום הכינרת); והגדולים שבהם – משפחת סורסוק מביירות (עמק יזרעאל) ואחמד פחה אבראל-הודא מדמשק (החורן).

מן הבחינה הגיאוגרפית נבחין (ראה מפה 1):

- המדובר בקרקעות שנועדו לשימוש חקלאי, ולא ברכישה בערים ובסמוך להן.
- רובן מצויות באזורים שוליים מבחינת הישוב החקלאי הקיים.
- רובן ריקות מישוב או בעלות ישוב דליל.
- רובן נתונות לשליטת בדואים.
- רובן בעלות פוטנציאל חקלאי גבוה, אך אינן מצויות כמעט במעגל העיבוד בתקופה שבה עמדו למכירה. הן במצב של הדרדרות, ביצות, מלריה ועוד.
- רובן באזורים מישוריים ובעמקים.
- רובן בעלות מקורות מים טובים.

35. בית הלוי, מכתבים מארץ ישראל, מכתב ה', יפו, תרנ"ג, עמ' מ"ז-מ"ח; א.מ. לונץ, מורה דרך בארץ ישראל, ירושלים תרנ"א, עמ' 25-28.

36. דב"ש (דב שליפיאן) אל איונשטט וסוכובולסקי, ו' בסיון תרנ"ב; יהושע אייזנשטט אל סוכובולסקי, י"ג בשבט תרנ"א, אצ"מ 25/30 A, תעודות 68, 233.

37. הדגמה מפורטת של תהליך זה ראה ר. קרק, "רכישת אדמות עמק חפר", בתוך: א' שמואלי וד' גרוסמן, עורכים, ספר השרון, בדפוס.

– רובן במרחק לא רב מדי מערים או ממושבות יהודיות קיימות (פרט לקרקעות שבעבר־הירדן).

תוצאות הרכישה וההתיישבות

מכל היצע המשאבים נקנו בסופו של דבר רק כ־50,000 דונם בארץ־ישראל המערבית (וכ־70,000 בעבר־הירדן המזרחי יותר מאוחר). על־ידי העולים נוסדו שלוש מושבות חדשות בלבד: רחובות, חדרה ועין־זיתים ומושב פועלים בנס־ציונה. היה גם ניסיון התיישבות שנכשל בסג'רה, וכן נוסדו באותה עת על־ידי מקומיים המושבות משמר־הירדן ושפיה.³⁸ היתה זו, להערכתי, החמצה גדולה לעם היהודי.

בספרות הדגה בתקופה מציינים בדרך־כלל תשלובת של גורמים לכשלון זה. גורמים אלו נחזו מראש על־ידי אחד־העם במאמרו "אמת מארץ ישראל"³⁹ ועל־ידי אחרים:

הספסרות בקרקע והפקעת שערים – הדרישה לקרקעות הולידה סרסור־רים רבים שלנגד עיניהם היו "עסקים" בלבד. מחיריה של קרקע חקלאית, שבשנת 1890 דרשו בעדה 10–15 פרנק בקירוב לדונם (תורכי), עלו עד 40–50 פרנק הדונם עקב הביקוש הרב, התחרות בין הספסרים לבין עצמם ורצון הבעלים לצבור רווחים גדולים. זו היתה אף הסיבה שרוב העיסקות לא הוצאו אל הפועל.⁴⁰ בדרך־כלל היתה ההערכה הערכית של פעולת הסרסורים שלילית ביותר, והספקולציה נראתה כ"חיה רעה בעלת מאה ראשים ומלאה עיניים כמלאך המוות", אשר "התלבשה בלבוש כנעני ותעשה מסחר באדמת ישראל";

38. לא נכנסתי כאן לפירוט דמותן של המושבות המתוכננות ושלבי העליה על הקרקע של אלו שנוסדו, משום שהנושא מחייב דיון מפורט. לרקע כללי ראה: ש. לסקוב, "חובבי־ציון ברוסיה למען הישוב בארץ ישראל", ספר העליה הראשונה, א', עמ' 141–178; ר. אהרנסון, "שלבים בהקמת מושבות העליה הראשונה ובהתפתחותן", שם, עמ' 55–63. על יסוד המושבות שהוקמו ראה מלבד החומר שבארכיונים: א' עבר־הדני, עורך, חדרה, תל־אביב 1952; א.ז. הלוי לוינ־אפשטיין, זכרונותי, תל־אביב תרצ"ב; א' שטיין־אשכנזי, "ראשיתה של רחובות, תר"ו–תר"ס (1890–1900)", קתדרה, 17, תשרי תשמ"א, עמ' 143–164.

תודתי נתונה לחנן שוורץ שאיפשר לי להיעזר בעבודתו הסמינריונית "נחלת אגודת האלף" בעין־זיתים, גורלו של ניסיון התיישבות חקלאי בארץ־ישראל, תרנ"א–תרנ"ד, ירושלים תשל"ו.

39. אחד־העם, "אמת מארץ ישראל", מאמר ראשון (ממסעי הראשון בשנת תרנ"א), כל כתבי אחד העם, תל־אביב וירושלים תשי"ז, עמ' כ"ו–כ"ז; (נדפס לראשונה בהמליץ, י"ג–כ"ד סיון תרנ"א).

40. מ. בן הלל הכהן, עולמי, ב', ירושלים תרפ"ז, עמ' 198, הנ"ל, נחלה, עמ' 225.

אך היו רבים שציידו בזכותה בטענה "כי היא הביאה גאולה לשדות רבות וכי היא גרמה שבנו שתי מושבות חדשות [...]"⁴¹

העליה ההמונית של מחוסרי אמצעים – חלק מן הבאים היו "עניים מרודים אשר צר להם המקום בעירם ויבואו לפה בתקוותם כי החברה חובבי-ציון תמציא להם פרנסה בכבוד, או באוספם אל עבודת-האדמה באי המושבות [...]"⁴²

התנגדות הממשל העות'מאני והתושבים המקומיים – התחרות בין אנשי האגודות לבין עצמם, מחול הספרים והעליה ההמונית מרוסיה, עוררו אי-שביעות-רצון הן מצד השלטונות בקושטא והן מצד חלקים באוכלוסיה המקומית בארץ-ישראל. יתכן שהדבר הביא להחלפת המושל העות'מאני המתון רשאד פאשה בסוף שנת 1890 באיברהים חאקי פאשה, אשר החזיר את המישטר הקפדני של ימי רעוף פאשה. חששות האוכלוסיה המקומית הלא-יהודית מפני תחרות על מקורות פרנסה הביאו לשיגור (ביוני 1891) פטיציה אל "השער העליון", בבקשה להחמיר את איסורי הכניסה וקניית קרקעות על-ידי מהגרים יהודים. ואומנם חודשו ההגבלות על העליה מייד, ולאחר שנה אף הוחמר האיסור לרכישת קרקעות והוחל אף על יהודים שהיתה להם אזרחות עות'מאנית.⁴³ חידוש ההגבלות סתם את הגולל על התקוות הגדולות להתיישבות. על כך נוספו עוד אי-הסדרים שנתגלו בפעולות הוועד-הפועל ביפו ופשיטת-הרגל שלו. בחוגי חובבי-ציון השתררה מבוכה וקוני חוץ-לארץ משכו ידיהם מהזמנתם. דמי הקדימה ששולמו מכספי האגודות על חשבון רכישת קרקעות ירדו לטמיון.⁴⁴

נראה כי יש להסביר את הכישלון לא בגורמים אלו בלבד, אלא גם במה שהביא לתופעות שתוארו: אם ניוזקק להשאלה מן הלשון הצבאית יסתכם

41. כתב-יד של יהושע אייזנשטט משנת תרנ"א, אצ"מ A 25/30/182. מפאת חשיבותו של גורם זה ראוי להוסיף כי ה"בום" בקרקעות, כפי שכינהו הקונסול האמריקני בירושלים (דו"ח מריל), הביא להיווצרות מעמד שלם של מתווכים בין מוכרים לקונים, שכוננו בפי בני הזמן – "שפעקולאנטים". תיאור ממצה של אלו מופיע במקומות רבים. אחד מהיפים שבהם הוא זה של מרדכי בן הלל הכהן (נחלה, עמ' 79–80).

42. החבצלת, 20, גליון 34, ה' בתמוז תר"ן, עמ' 266.

43. מנדל; דו"ח מריל; דיקסון; קונסול-המשנה ביפו, מוראד אל הקונסול הגרמני בירושלים, 10.8.1891, ג"מ 67/1607.

44. אחד-העם, פרקי זכרונות ואיגרות, תל-אביב תרצ"א, עמ' 17; שמריהו ברלין אל אייזנשטט, כ"ג באייר תרנ"ב, אצ"מ A 25/30/72; י.מ. פינס אל א. גרינברג, כ"ח באייר תרנ"ב, אצ"מ A 109/51–54; מכתבי פייבל דולניק אל אשר גינצבורג (אחד-העם) מסוף תרנ"א ותחילת תרנ"ב, אצ"מ A 35/4–5.

ההסבר בשלוש נקודות עיקריות: קריאה לא נכונה של המפה, חוסר פעילות סודית נמרצת ומתואמת וכניעה מהירה מדי.

קריאה לא נכונה של המפה הביאה להיעדר הכנה מוקדמת ולחוסר ארגון, תיאום ופיקוח בין כל הכוחות הפועלים שהוזכרו, וביחוד בין הברון רוטשילד לחובבי-ציון. במקום שיתוף-פעולה נוצר ביניהם ניכור. לא הותוותה איסטרטגיה קרקעית וישובית. הכוחות הפועלים לא תפסו את מה שחזה חנקין כבר בתקופה זו (ומפעל ההתיישבות הציוני רק ב-1928/9) – שיש צורך בקניה מרוכזת של רזרוות קרקע וזלות להתיישבות היהודית.⁴⁵ משום כך השאירו את הפעילות עצמה בידי סוכנים פרטיים. חובבי-ציון לא רתמו בצורה מרוכזת את ההון הפרטי, וגילו חוסר-אונים בתיאום ופיקוח על הפעילות בארץ-ישראל – חוסר-אונים שנגרם בחלקו מפני מינוי של אנשים חלשים או בלתי-מתאימים לוועד-הפועל ביפו וחילוקי-דיעות אישיים.

אי השמירה על סודיות נראית כאחת מנקודות החולשה העיקריות של הפעילות. היתה ראוותנות ופרסומת רבה מדי לנושא העליה ופעילות הרכישה (שיכלה להתנהל בין גורם יחיד למיספר מצומצם של מוכרים, מבלי שתושבי הארץ יהיו מודעים לכך כלל).

ולבסוף, בהלה וכניעה מהירה מדי של הכוחות הפועלים בפני הספסרות, הגזירות והחלפת המושל. העליה המבוהלת נסתיימה בבהלה. אנשים שחיו בארץ-ישראל והכירו את התנאים מקרוב, ידעו שקיימות דרכים להתגבר על הגזירות, וכי המשבר יחלוף די מהר, כפי שאומנם קרה. כך למשל סיכם זאב סמילנסקי בשנת 1907 את "תקופת טיומקין":

לוא היינו אז מוכנים לתקופה כזאת, אפשר היה לתת מהלך אחר לגמרי לשטף האימגרנטים העברים לארץ-ישראל, אולם כבר רגילים אנו מאז ועד היום במקרים כאלה, שבכל פעם כשיוולדו שינויים חדשים שאפשר היה להשתמש בהם לטובת הפרחת הישוב, אין אנו מקדימים לראות את הנולד ולהכין את עצמנו לקראת השינויים החדשים, ובהיראות השינויים הננו חסרי כוח להנות מהם כראוי ואז נרגיש, כי אין אנו מוכנים ומאורגנים כראוי ואין אנו יכולים לתת מהלך אחר הרצוי לנו.⁴⁶

תופעות כגון ספסרות בקרקע, עליה המונית, התנגדות תושבים מקומיים וגזירות השלטון על עליה ורכישת קרקעות, איפיינו גם תקופות מאוחרות יותר

45. על תפיסותיו של יהושע חנקין בנושא זה ראה: ר. קרק "היבטים גיאוגרפיים בהשקפתו של יהושע חנקין", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, י"א, תש"ם, עמ' 13-24.

46. ז. סמילנסקי, "הישוב העברי ביפו", העומר, א', תרס"ז, עמ' 10.

בהיסטוריה של הישוב, למשל בשנים 1925–1926 ובשנים 1933–1935. גם אז אירעו משברים, אולם בסופו של דבר הוכיח הישוב את כושר קליטתו ועמידתו, והמשיך לשגשג.⁴⁷ לעומת זאת, ב"תקופת טיומקין" חלה נסיגה כללית. הוחמצה ההודמנות לרכוש כשליש מכל הקרקעות שנרכשו למעשה עד לשנת 1947 במאמץ ובהון גדול,⁴⁸ ורכישת הקרקעות וההתיישבות עוכבו בכמה עשרות שנים. צבירת הניסיון הקולקטיבי והלקחים שנלמדו מ"תקופת טיומקין" (בין היתר – הקמת ה"אחוזות", למשל) הם נושא למחקר נוסף.

47. א. גרנובסקי, מדיניות קרקעית עברית בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 59–69; א. בייך, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת-גן 1970, עמ' 261–263, 329–344.
 48. בשלהי שנת 1947 היו בידי יהודים בארץ-ישראל 1.85 מיליון דונם, מהם כמיליון וחצי דונם מטרי קרקע חקלאית (לפי א.ל. אבנרי, ההתיישבות היהודית וטענת הנישול, 1878–1948, תל-אביב תש"ם, עמ' 256–259).

